

SA'İD PAŞA'NIN "TAHMİD"İ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER*

Kabul Tarihi: 06.04.2016

Yayın Tarihi: 13.04.2016

Turgut KOÇOĞLU**

Öz

1832'de Diyarbakır'da doğan ve iyi bir tahsil gören Sa'îd Paşa, birçok resmî vazifede bulunduktan sonra 1891'de Mardin'de vefât etmiştir. Klâsik usûlde divanı olan Sa'îd Paşa, başta tarih olmak üzere belâgat, mantık, ahlak gibi konularda eserler yazmıştır. Onun divanında yer alan "Tahmîd" başlıklı şiiri, muhtevâ yönüyle Klâsik şiirimizdeki tevhîd türü içerisinde değerlendirilebilir. Tevhîdler geniş bir dînî muhtevâ yapısına sahip olmakla beraber, temelde; Allah'ın varlığını, birliğini, yüceliğini ve isim ve sıfatlarını konu edinen bir türdür. Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i şekil bakımından geleneksel tevhîdlerle aynıdır fakat muhtevâ cihetiyle geleneksel tevhîdlerden biraz farklıdır. 42 beyitlik bu eser, özellikle kelime kadrosu anlam alanları ile yorumlandığında, Sa'îd Paşa'nın, bu şiirde bir kelâm âlimi gibi akıl ve mantık yoluyla Allah'ın varlığını, birliğini ve yüceliğini ispat etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Sa'îd Paşa, yaşadığı 19. asırda etkisini iyice gösteren pozitivist-materyalist düşünce sistemine muhtemelen bir tepki ve reddiye amacıyla tevhîdini bu muhtevâ ve üslûpta yazmıştır. Onun bu şiiri, akıl ve mantığı esâs alarak Allah'ı bilme ve tanımaya çalışma noktasında Şinâsî'nin "*Münâcât*"ına benzer ancak ondan farklıdır. Çünkü Sa'îd Paşa, şiirini, Şinâsî gibi akılcı ve rasyonalist düşünce sistemini uygulamada göstermek ya da kendi iç dünyasındaki şüpheleri gidermek için değil; büyük ihtimâlle Allah'ın varlığını ve birliğini akıl ve mantık yoluyla ispat ederek tevhîd inancına uymayacak fikirleri red ve ilzâm etmek için yazmıştır. Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i şekil ve muhtevâ cihetiyle değerlendirildiğinde, onun gelenekten kopmadığını ancak yeni unsurları da içerdiğini, bu sebeple gelenek ile yeni arasında bir yerde bulunduğunu söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tevhîd, Tahmîd, Sa'îd Paşa

THOUGHTS ON THE TAHMÎD OF SA'İD PASHA

Abstract

Sa'îd Paşa Who was born in Diyarbakır on 1832 and had received a good education. After he served in many official position, he had passed away in Mardin on 1891. Sa'îd Paşa, Who had classical method divan, he wrote primarily with regard to history in addition he wrote about to rhetoric, ethic and logic and like. Situated on his divan "tahmîd" title poem can be evaluated content aspect in "tevhîd" species our classical poetry. "Tevhîd"s is contain about both wide range of religious content structure and primarily existence of God, unity, sovereignty, noun and determinant. Sa'îd Paşa's "tahmîd" is same as with traditional form of "tevhîd". But it is a bit different the aspect of content traditional "tevhîd". This work contains 42 couplet, especially when of which is interpreted with as literally squad from areas, we are understanding Sa'îd Paşa struggle to prove whereby reason and logic how existence of God, unique, sovereignty. Said Pasha had written this content and stylistic on contrary to appear of strongly impact of positivist and materialist system of thought cause of provisions and rejection. His poetry similar to Şinâsî's "*Münâcât*" based on reason and logic about to work knowing and recognizing God. Because of Sa'îd Paşa didn't write poem neither in demonstrate to apply the rationalist thinking rationally nor fulfill to suspicions in his inner world. Presumably he had written for to reject ideas to adhere to monotheism which will aim to prove the existence of God through reason and logic and unity. When evaluated as form and content the Sa'îd Paşa's "tahmîd" that of whom is not separated from tradition. However whose to work contains new elements, owing to we may say that, this working is traditional and between new collection.

Key words: Tāvḥîd, Tahmîd, Sa'îd Pasha

* Bu yazı, Said Paşa ve Süleyman Nazif Sempozyumu (26-27 Mart 2015 Diyarbakır)'unda sunulan tebliğin genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, kocogluturgut@gmail.com.

Giriş

Diyarbakırlı Süleymân Nazîf Efendi'nin oğlu Mehmed Sa'îd Paşa, 1832'de (H.1248) Diyarbakır'da doğmuş, bir yaşındayken babasını kaybetmiş ve yetim olarak büyümüştür. Seyyid Nesîmî, İsmail Fâmî, Mehmed Emîrî, Hâmî, İbrahim Cehdî, Süleyman Nazîf Efendi gibi birkaç nesil şâir ve sanatkâr yetiştirmiş bir aileye mensup olan Sa'îd Paşa, Servet-i Fünûn dönemi ünlü şâir ve yazarlarından Süleyman Nazîf ve şâir Fâik Ali Ozansoy'un da babasıdır. Medrese tahsilinden sonra, 1848'de Diyarbakır Tahrîrât Kalemî'nde kâtipliğe başlamış, derece derece yükselerek 1857'de hâcegânlık rütbesini almıştır. 1861'de vilâyet tahrîrât kalemi başkâtibi, 1862'de mektupçu muavini, 1868'de vilâyet mektupçusu olmuştur. 1871'de mîrimîrânlık rütbesiyle Elazığ, 1874'de Maraş mutasarrıflığına getirilmiştir. Fakat bu görevi uzun sürmemiş, Mahmud Nedim Paşa'nın dâhiliye nâzirliği sırasında, vazifesinden uzaklaştırılmıştır.

Sa'îd Paşa, 1891 yılında ikinci kez Muş mutasarrıflığıyla görevlendirilmiştir. İkinci rütbe Mecidî nişanı alan Sa'îd Paşa, Muş'ta on dokuz ay kaldıktan sonra hastalanmış; kendi isteği üzerine üçüncü kez Mardin mutasarrıflığına geçmiş; üç ay hizmet verdikten sonra 1891 (H. 1309) yılında Mardin'de vefat etmiştir. Divan sahibi Sa'îd Paşa, tarih, belâgat, şerh, antoloji, mantık ve ahlak gibi konularda olmak üzere onun üzerinde eser vücûda getirmiştir.¹

Arapça h-m-d kökünden gelen ve tef'îl vezninde bir masdar olan **tahmîd** kelimesi "*hamdetme, şükretme*" anlamına gelir. Sa'îd Paşa Divan'ında "*Tahmîd*" başlığı altında yer alan şiir, muhtevâ yönünden Allah'ın varlığını, birliğini, isim ve sıfatlarının kâinattaki tecellisini anlatması ve bunları ispat etmeye çalışması yönleriyle Türk edebiyatındaki *tevhdîd* türü içerisinde değerlendirilebilir. **Tevhdîd** kelimesi ise Arapça *bir, tek, yalnız* anlamındaki v-h-d kökünden türemiş tef'îl vezninde bir masdardır ve "*bir kılma, birleme; Allah'ın varlığını ve birliğini kabul etme*" anlamlarına gelir. Türk edebiyatında edebî bir tür olarak tevhdîdler; Allah'ın varlığını, birliğini, yüceliğini, esmâ ve sıfatını mensûr veya çoğunlukla manzûm olarak ele alıp işleyen metinlerdir. Tevhîdler, divanlarda genellikle kasîde nazım şekliyle karşımıza çıkar, ancak terkîb-i bend, kıt'a, gazel, mesnevî gibi nazım şekilleriyle yazılmış tevhdîdler de vardır. Mensûr eserlerin de hamdele kısımları çoğu zaman tevhdîd niteliğindedir.²

Klâsik Türk Edebiyatında Tevhîdlerin Muhtevâsı:

Ali Nihad Tarlan, "Divan Edebiyatında Tevhîdler" adlı eserinde tevhdîdleri *şerî'at* esâslarına ve *tasavvufî* esâslara göre yazılanlar diye bir sınıflandırmaya tâbi tutmuştur. (İsen-Macit XVII; 1992) **Şer'î** kurallar çerçevesinde yazılan tevhdîdlerin dönemin medrese kültürünü yansıttığı görülür. Bunlarda tefekkürün bilgi birikimiyle yoğrularak hikmete dönüştüğü gözlenir. (İsen-Macit XVII; 1992) Şâir; ilim, kudret ve azamet gerektiren her şeyi ve hadiseyi Allah'ın varlığına, birliğine ve yüceliğine isnâd ederek kâinattaki hikmetlere dikkat çeker. **Tasavvufî** tevhdîdlerde de genel mânâda konuların tasnifi **şer'î** tevhdîdlerle aynıdır denilebilir. Bu tür tevhdîdlerde tasavvufun genel literatürü kullanıldığı gibi, şâirler, tarîkat ve meşreplerine ait özel literatürü de kullanmışlardır. Ayrıca tasavvufî tevhdîdler daha samimî, içten ve coşkulu bir edâya sahiptir. Tasavvufî tevhdîdlerde, şer'î

¹ Sa'îd Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair geniş bilgi için bakınız: **Kenan Erdoğan**, Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Dîvânı, Tekin Matbaası, Manisa, 2004.; **Salıha Aydoğan**, Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Mizânü'l-Edeb, Kitabevi, İstanbul, 2009.

² Türk edebiyatında "tevhdîd"e dair geniş bilgi için bakınız: **Ali Nihad Tarlan**, Divan Edebiyatında Tevhîdler, İstanbul 1936; **Mustafa İsen-Muhsin Macit**: Türk Edebiyatı'nda Tevhîdler, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1992; **Cemal Kurnaz**: "*Türk Edebiyatında Tevhîdler*", Divan Edebiyatı Yazıları, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 453-455; **Rıdvan Canım**: Divan Edebiyatında Türler, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 333-341.

tevhîdlerden farklı olarak *vahdet-i vücûd*, *kenz-i mahfî sırrı* gibi konular özellikle dikkat çekmektedir.

Şer'î ve tasavvufî tevhîdlerin dînî muhtevâ yelpazesi oldukça geniştir.³ Ancak tebliğimizin de temasıyla alâkalı olarak şer'î ve tasavvufî tevhîdlerde yer alan Allah'ın varlığı ve birliğine dair konuları ana hatlarıyla şu başlıklar altında değerlendirebiliriz:

1. Temâşâ ve Tefekkür:

Tevhîdlerde şâirlerin, kâinatı bir hakîm nazarıyla temâşâ ettikleri ve akabinde mü'min bir filozof gibi tefekkürî ameliye yürüttükleri dikkat çekmektedir. Bu temâşâ ve tefekkür neticesinde şâirler, Allah'ın varlığı, birliği, hikmetleri, isim ve sıfatları ile ilgili inanç, fikir ve duygularını dile getirirler:

Bu 'âlem bir kitâb-ı hikmet-endüz-ı hakâyıkdur
Me'âlin her kim istihrâc iderse âferin bâdâ
Nâbî (K.1/56; Bilkan 97)

Bu âlem, hakikatlerin hikmetlerini biriktiren bir kitaptır. Bu kitabın mânâsını kim anlarsa, ona âferin olsun.

'Aceb vaz' eylemiş bu kârgâh-ı hikmet-âmîzi
Ki kemter şun'ımı derk eyleyince pîr olur bernâ
Nâbî (K.1/57; Bilkan 97)

Allah bu hikmet dolu kârgâhı, öyle garib yaratmış ki küçücük bir san'atını anlayan yaşlı, genç olur.

Haķikat-bin olanlar fehm iderler olduĖın ancak
Cihân zâhir ü bâtın hükümet-hâne-yi esmâ
Nâbî (K.1/58; Bilkan 97)

Cihânın zâhir ve bâtınının, Allah'ın isimlerinin hükmettiği bir yer olduğunu ancak hakikati görenler anlar.

Bu kâr-hâne bir üstâddan değil hâlî
Gerek bu kudrete elbette kâdir ü dâna
Fuzûlî (K1./46; Akyüz 90)

Bu cihân kârhânesi üstâdsız değildir. Bu kudrete elbette bir kâdir ve alîm gerektir.

Ėılar delâlet-i 'illet vücûd-ı her mevcûd
Velî ne sûd ki şâhib-nazar değil a'mâ
Fuzûlî (K1./47; Akyüz 90)

Her varlığın vücudu, (Allah'a) bir delildir. Fakat ne fayda ki (insan) görmez, kördür.

H'âb-ı Ėafletten uyanup zînet-i eścâra bak
Ėudret-i HaĖk'a nazar kıl revnağ-ı ezhâra bak
Adlî (G.1/1; Bayram 2008)

³ Şer'î ve Tasavvufî tevhîdlerde işlenen konular için bakınız: **Şerife Uzun**: "16. Yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatında Tevhîd", Diyânet Vakfı Yayınları, 2013.; **Sacide Gökmen**: "XVII Yüzyıl Tasavvuf Edebiyatında Tevhîdler" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2014.

Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i Üzerine Düşünceler

*Gaflet uykusundan uyanıp ağaçların süsüne bak, Allah'ın kudretine nazar kıl,
çiçeklerin rengine bak.*

Gözün aç gör nice ihyâ oldu emvât-ı zemîn
Haşr-i ihyâda o münkir itdüğü inkâra bak

Adlî (G.1/2; Bayram 2008)

*Gözünü aç, gör! Nasıl yeryüzündeki ölümler dirildi. Şu diriltme haşrinde, münkirin
yaptığı inkâra bak.*

2. İstidlâl/Delil Gösterme:

Tevhîdlerde şâirler, bütün mevcûdâtı delil göstererek Allah'ın varlığını ve birliğine
ispat etmeye çalışırlar:

Cümle eşyâ birliğine şâhid olupdur senüñ
Cümle varlık varlığına 'âlem içre oldu **dâil**

Cem Sultan (K.1/9; Ersoylu 1989)

*Bütün eşya, senin birliğine şâhittir. Bütün varlıklar, senin varlığına âlemde delil
oldu.*

Ey kemâl-i şun'ına eşkâl-i 'âlem 'ayn-ı dâl
Haft-ı dest-i kudretinden nakş-ı âdem bir misâl

Lâmi'î Çelebi (Tevhîd/165; Özalp 1995)

Ey san'atının mükemmelliğine âlemdeki şekillerin ayn-ı delil olduğu (Allah!)
Senin kudret elinin hattında, âdem nakşı bir misaldir.

Bülend ü pest-i 'âlem şâhid-i feyz-i vücûduñdur
Degil bihûde olmak yok iken 'arz u semâ peydâ

Fuzûlî (G.4/2; Akyüz 1990)

*Cihânın altı ve üstü (yer ve gök), senin varlığının feyzine şâhittir. Yer ve gök yok
iken var olması boşuna değildir.*

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü üzere Allah'ın varlığına ve birliğine delil getiren
şâirlerin yanı sıra, Allah'ın varlığı ve yüceliği için delil göstermeye gerek olmadığını
düşünen şâirler de vardır:

Bedihî degil mi **ne lâzım delîl**

Ki ene'z-zelîlü ve ente'l-celîl

Ahmed Paşa (K.1/21; Tarlan 1992)

(Allah'ın varlığı) âşikâr değil mi? Delile ne gerek var! Ben hakîrim, Allah yücedir.

Gerek mi vahdete hüccet dahı çü tolmışdur
Kamu zemîn ü zemân lâ ilâhe illallâh

Ahmedî (K.1/13; Akdoğan 1979)

Vahdet'e delil göstermeye gerek var mı? Bütün zaman ve mekân "Lâ ilâhe illallâh" mânâsıyla doludur.

3. Allah'ın İsim ve Sıfatları:

Tevhîdlerde en çok zikredilen konuların başında Allah'ın isim ve sıfatları gelir.

a. Allah'ın İsim ve Sıfatları ile Tecellîlerinin Zikri:

Şâirler genellikle Allah'ın bir isim veya sıfatını zikrettikten sonra onun mânâ ve tecellîsini îzâh ederler:

Zihî Hâlık ki kemter nuḡfe-yi nâçizden itmiş
Kıbâb-ı bârgâh-ı çarḡa şıgmaz kimseler peydâ

Nâbî (K.1/13; Bilkan 1997)

Ne güzel Hâlık'tır ki değersiz bir nutfeden, felek sarayının kubbeleri altına sığmayan insanlar yaratmıştır.

Zihî Râzık ki enbân-ı ḡafâdan itmede ibrâz
Hezârân tûşe-yi şîrîn hezârân ni'met-i aḡlâ

Nâbî (K.1/14; Bilkan 1997)

Ne güzel Râzık'tır ki gizli bir heybeden, sayısız tatlı azık ve nimetler çıkarmaktadır.

Zihî Mucîb ki eyler icâbet-i da'vât
Niyâz-mendi anuñ küll-i Mü'min ü Tersâ

Ca'ferî (K.1/18; Dereli 2003)

Ne güzel Mucîb'dir ki duâlara cevap verir. Bu yüzden Mü'min ve Hristiyan hepsi ona duâ eder.

b. Allah'ın İsim ve Sıfatlarının Tecellîsi:

Şâirler genellikle Allah'ın isim ve sıfatlarını zikretmeden, sadece onların kâinattaki tecellîlerini dile getirmişlerdir. Tevhîdlerde esmâ ve sıfât ile ilgili karşımıza en çok çıkan beyitler bu minvâl üzere olanlardır.

Hârdan ḡurmâ bitürdüñ ḡâreden yâḡüt u la'f

Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i Üzerine Düşünceler

Çatreden gevher yaratduñ şaħradan āb-ı zülāl

Ahmedî (K.2/7; Akdoğan 1979)

Dikenden hurma, taştan yakut ve la'1 bitirdin. Damladan inci ve çölden (kumdan) tatlı su yarattın.

Burada, Allah'ın *Hâlık, Kadîr, Rezzâk* gibi isimleri doğrudan zikredilmediği hâlde bu isimlerin tecellîleri dile getirilmiştir.

Cemî'-i vaqt şifâ-hâne-yi 'aṫāsından

Cemî'-i ḫalḫa müyesser cemî'-i derde devā

Fuzûlî (K.1/72; Akyüz 1990)

Allah'ın ihsânının şifâhânesinden bütün zamanlarda, bütün yaratılmışlara şifâ nasip oluyor ve her derde derman yaratılıyor.

Bu beyitte Allah'ın özellikle *Şâfi* ismine dikkat çekilerek her zaman her derde çare olan ve şifâ verenin Allah olduğu ifade edilmiştir.

Cūd u ihsânı şâmil-i her kes

Cümle muḫtâcî hep nefes-be-nefes

Yem kemer-bend-i emr ü fermânı

Ber de muḫtâc-ı tuḫm-ı ihsânı

Mîrzâ-zâde Sâlim (K.1/5-6; İnce 1994)

Allah'ın cömertliği ve ihsânı herkesi kuşatmıştır. Her şey, her nefeste O'na muhtaçtır. Deniz, O'nun emr ü fermânına kemer bağlayandır (boyun eğendir), yeryüzü de onun ihsan tohumuna muhtaçtır.

Sâlim, tevhîdinin bu beyitlerinde; Allah'ın *Raḫmân, Kerîm, Şamed, Ğanî ve Ḥakîm* gibi isimlerinin dünyadaki tecellîlerini anlatmıştır.

Dünyāya düşse ḳahrın odunun şerâresi

Bir demde şöyle yaḳa ḳamu eyleye hebâ

İshak Çelebi (Tevhîd/7; Özalp 1995)

Allah'ın ḳahr ateşinden bir kıvılcım dünyaya düşse, bir anda öyle bir yakar ki her şey hebâ olur.

Bu beyitte Allah'ın *Ḳahhâr ve Müntakîm* gibi Celâlî isimlerinin tecellîsi dile getirilmiştir.

Zemîn sofrā-yı ḫân-ı ihsânıdır

Bu ḫânın cihân ḫalḫı miḫmânıdır

47

www.e-dusbed.com

YIL-8, S.15 Nisan 2016

Said Paşa ve Süleyman Nazif Özel Sayısı

Ahmed Paşa (K.1/13; Tarlan 1992)

Yeryüzü Allah'ın ihsanının sofrasıdır. Bütün yaratılmışlar bu sofranın misâfiridir.
Burada da Allah'ın *Rezzâk, Muhsin, Rabb, Kerîm* gibi isimlerine işaret edilmiştir.

c. Sadece Esmâ ve Sıfât-ı İlâhî'nin Zikri:

Şâirler, Allah'ın isim ve sıfatlarıyla ilgili herhangi bir açıklama yapmadan, onların tecellîlerinden bahsetmeden sadece esmâ ve sıfâtı zikrederler.

Ḳadîr u Muḳtedir u Ḳâdir u Muḳaddir u Ḥayy

‘Alîm ü ‘Ālim ü ‘Allâm ü A‘lem ü A‘lâ

Fuzûlî (K.1/48; Akyüz 90)

Dâ'im ü Deyyân u Dādâr u Ḳadîm

Ḳadîr u Settâr u Ğaffâr u Raḥîm

Vâhidî (Tevhîd/8; Özalp 1995)

Ḥamîd ü Ḥâmid ü Ḥayy u Ebed'dir

Vaḥîd ü Vâhid ü Ferd ü Şamed'dür

Taşlıcalı Yahyâ (Tevhîd/2; Özalp 1995)

Celîl ü zü'l-Celâl'sin hem Cemîl ü zü'l-Cemâl'sin hem

‘Aẓîm ü Bîmişâlsin hem çü zâtına mişâl olmaz

Ümmî Sinân (K.1/13; Bilgin 2000)

4. Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbih Etmesi:

Tevhîdlerde şâirlerin genellikle dile getirdiği konulardan bir diğeri, Kur'ân-ı Kerîm'de⁴ buyurulduğu üzere yeryüzündeki bütün varlıkların, Allah'ı kendi lisanlarıyla tesbih etmesidir. Şâirler, bütün mahlûkâtın Allah'ı tesbih ettiğini doğrudan ya da dolaylı olarak dile getirirler.

Cemî'-i 'âlem-i ğayb u şehâdet aydurlar

Uş âşikâr u nihân lâilâhe illallâh

Ahmedî (K.2/15; Akdoğan 1979)

Görünen görünmeyen bütün âlemler, gizli ve âşikâr sadece "lâ ilâhe illallâh" derler.

⁴ “O'nu hamd ile tesbih etmeyen bir şey yoktur.” İsrâ-44.

Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i Üzerine Düşünceler

Seni söyler kamu diller uçan kuşlar esen yeller
Cemâlün bâğına güller müzeyyen aķ u al olmaz

Ümmî Sinan (K.1/14; Bilgin 2000)

Uçan kuşlar, esen yeller, bütün diller seni zikrederler. Senin cemâlinin bâğına kıyasla kırmızı, beyaz güller süslenmiş olmaz.

5. Allah'ı Tanımakta Aklın Acziyeti:

Şer'î veya tasavvufî tevhîdlerde karşımıza çıkan bir diğerkonu da aklın ve hissin Allah'ı tanımakta âciz kalmasıdır. Tevhîdlerde, Hakk teâlânın isimleri, sıfatları, varlığı, birliği, azameti, rahmeti anlatılmakla beraber, O'nun insan aklı ve duyları ile tam olarak idrak edilemeyeceğı, zâtının mâhiyetinin lâyıkıyla anlaşılamayacağı dile getirilmiştir.

Zâtinuñ mâhiyyetine iremez fehm ü 'uķül
Hikmetinuñ kudretine iremez vehm ü hayâl

Cem Sultan (K.1/15; Ersoylu 1989)

Fehim ve akıl, Allah'ın zâtının mâhiyyetine eremez. Vehim ve hayal, O'nun hikmetinin kudretine eremez.

Nedendür irmez aña 'aķl u hissüñ idrâki
Cemâli nûrına müstağrak iken 'arz u semâ

Hamdullah Hamdî (K.1/3; Özyıldırım 1999)

Yeryüzü ve gökyüzü, Allah'ın cemâlinin nuru ile dolu iken akıl ve his, Allah'ı neden idrak edemez?

'Aķl şem'î nice idrâk itsin envâr-ı Celâl
Çünkü yetmiş biñ hicâb ardından olur muktebes

Şeyhî (K.1/5; İsen-Kurnaz 1990)

Akıl mumu, Celâl nurlarını nasıl anlasın, çünkü o nurlar yetmiş bin kat perdenin ardından gelir.

Münezzehsin taşavvurdan ve fi'l-cümle bilinmekden
'Akıllar mât u sergerdân bilinmek ihtimâl olmaz

Ümmî Sinân (K.1/12; Bilgin 2000)

Sen, tasavvur edilmekten ve tamamen bilinmekten münezzehsin. Akıllar seni anlamakta şaşkın ve yenilmiş durumda. Bu yüzden bilinmene ihtimal olmaz.

6. Duâ/Niyâz:

Tevhîdlerin muhtevâsında önemli bir yer teşkil eden bölüm duâ/niyâz bölümüdür. Şâirler, genellikle tevhîdlerin son kısımlarında münâcât usûlüyle Allah'a yalvarış ve yakarıştâ bulunurlar.

Müheyminâ Şamedâ bende-yi siyeh-rüyum
Şahîfe-yi 'amelim ma'siyet hâtıyla kara

Terahhüm et ki beni kâmet-i sikeşte ile
Benefşe-yi çemen-i derd kıldı bâr-ı 'anâ

...

Fuzûlî (K1./85-97; Akyüz 90)

Koruyan, gözeten ve hiçbir şeye muhtaç olmayan, her şeyin kendisine muhtaç olduğu Allah'ım! Ben yüzü kara bir kulum, amel sayfam isyan yazısıyla karadır. Merhamet et ki dert bahçesinin menekşesi beni iki büklüm boyla meşakkat yaprağı kıldı.

Ahmedî'nün ey Kerîm itgil günâhın cümle 'afv
Kim sen ehl-i Mağfiret'sin bîşek ehl-i Nevâl

Sen ol ol üftâdeye iki cihânda dest-gîr
Çünkü sensin kamu halka iy Hâk âmâl ü me'âl

...

Ahmedî (K.2/27,32; Koçal 1992)

Ey Kerîm! Sen şüphesiz bağışlayan ve lufedensin. Ahmedî'nin bütün günahlarını affet. Sen, o bîçârenin iki cihanda elinden tut. Çünkü ey Hakk! Bütün yaratılmışların ümidi ve mânâsı sensin.

Said Paşa'nın Tahmîd'inin Şekil ve Muhtevâ Özellikleri:

Sa'îd Paşa'nın "tahmîd"ine ana hatlarıyla bakıldığında onun şer'î tevhîdler içerisinde düşünülmesi doğru olacaktır. Sa'îd Paşa'nın tahmîdinin/tevhîdinin geleneksel şer'î tevhîdlerle şekil ve muhtevâ açısından ortak yönleri olduğu gibi onlardan ciddi anlamda ayrılan bir muhtevâ örgüsüne sahip olduğu da dikkat çekmektedir. Sa'îd Paşa'nın tevhîdini şekil özellikleri, muhtevâ yapısı ve Türk edebiyatındaki tevhîdler arasındaki yeri cihetinden ana hatlarıyla şöyle değerlendirebiliriz:

1. Şekil Özellikleri:

Kaside nazım şekliyle yazılan eser, toplam **42 beyittir**. Remel bahrinin **Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün** kalıbıyla yazılmıştır ve şiirin kâfiyesi "**-ân**" seslerinden oluşmaktadır.

2. Muhtevâ Yapısı:

Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i Üzerine Düşünceler

Sa'îd Paşa'nın Tahmîd'i, yukarıda muhtevâ yönünden ana hatlarını çizmeye çalıştığımız geleneksel tevhîdlere benzemekle birlikte ciddi anlamda farklılıklara da sahiptir. Sa'îd Paşa, şiirinde genel olarak klâsik tevhîdlerin *temâşâ/tefekür* muhtevâsını işlemiştir. Şiirin çoğu yerinde, Allah'ın kâinat kitabındaki kudret ve hikmet eserlerinin, O'nun varlığını ve birliğini ispat etmesi fikri ele alınmıştır. Şiirin son beyitlerinde ise şâir, her ne kadar böyle bir ispat ve istidlal yolunu tutsa da Allah'ın mahiyeti/nasıllığı tam olarak anlaşılabilir, insan aklı bunu idrak etmekten âcizdir ve O'nun kudretini, şânını, hikmetini ve mucizevî sanatlarını layıkıyla anlatmakta dil sözden kesiktir fikrini dile getirmiştir.

Sa'îd Paşa'nın Tahmîd'inin muhtevâ örgüsünü beyitler etrafında şöyle şekillendirebiliriz:

1-8. beyitler

1 Mümkînâtın hikmet-i pinhânını eyler beyân

Şu kitâb-ı kâ'inât işbu sevâd-ı kün-fekân

Şu kâinat kitabı işte bu "kün fekân"⁵ sırrı, yaratılmışların gizli hikmetlerini beyan eder.

2 Dehr bir mecmû'a-yı 'ibret-nümâdır kim olur

Her nuqâtından kemâl-i şun'-ı Şâni' müstebân

Dünya ibret dolu bir kitaptır ki her noktasında, Şâni' olan Allah'ın san'atının mükemmelliği âşikâr olur.

3 Şâni'in âyine-yi hikmet-nümâ-yı şun'una

Kuvve-yi fikriyye-yi insândır âyinedân

Allah'ın san'atlarının hikmet gösteren aynasına âyinedârlık yapan, insanın tefekkür kuvvesidir.

4 Dest-i kudret viridi her şahşâ zalâm-ı raybda

Fikrden mışbâh-ı istiğşâ nazardan şem'dân

Kudret eli, şek ve şüphe karanlığında her insana akıldan araştırma kandili ve nazardan meş'ale verdi.

5 Başkasından görmez istiknâha vech-i ihtiyâc

Bitereddüd der şu eflâke nazar-endâz olan

Şu feleklere bakan, şüphesiz der ki hakîkati başkasında aramaya ihtiyaç yoktur.

6 Şun'idur bir Şâni'in işbu perend-i nîl-gün

Nağş'idur bir Nağş-bend'in bu muşanna' perniyân

⁵"Allah, ol der; o hemen olur." Yâsîn-82

Şu mavi renkli atlas (felekler), bir Sâni'in (Allah'ın) san'atıdır. Bu süslü ipek kumaş (yeryüzü) bir Nakş-bend'in (Allah'ın) nakşıdır.

- 7 Bâğ-ı dehrîñ bâğ-bâni var diyü takrîr için
Her varağdır bir lisân her bir şükûfe bir dehân

Dünya bağının bir bağbâni (Yaratıcısı) olduğunu söylemek için her yaprak bir lisân ve her çiçek bir ağızdır.

- 8 Eñ büyük ecrâmdan tâ zerre-yi nâçize dek
Hağ Te'âlâ'nıñ celâl ü vahdetin eyler 'ayân

En büyük yıldızlardan tâ küçücük zerreye kadar her şey, Allah'ın birliğini ve yüceliğini gösterir.

İlk sekiz beytin kelime kadrosu ve anlam alanlarına baktığımızda bu beyitlerin şu kavramlar etrafında yoğunlaştığı dikkat çekmektedir:

1. **Varlık:** *Mümkinât, kitâb-ı kâ'inât, eflâk, dünyâ, şümûs, perend, zerre*
2. **San'at:** *Şun', nakş, hikmet, 'ibret*
3. **Delil:** *Lisân, takrîr, mışbâh, âyinedân, 'ayân, müstebân*
4. **İnsan:** *Nazar, fikir*
5. **Allâh:** *Şâni', Nakş-bend, Hağ Te'âlâ, Celâl, Vahdet*

Bu kelime kadrosunun metin bağlamında anlam alanları ve birbirleriyle alâkaları dikkate alındığında kısaca diyebiliriz ki Allah'ın hikmet, ibret ve sanatla dolu bütün mahlûkatı; gören gözler ve düşünen insanlar için Allah'ın var olduğuna ayân ve âşikâr bir delildir. Sa'îd Paşa bu sekiz beyitte **burhân-ı innî** -yani eserin, müessire işaret etmesi metodu- ile tamamen Allah'ın varlığını ispat gayesine yönelmiştir. Bunu yaparken akli bir yol izlemiştir. Eğer hikmetli, sanatlı ve ibretli bir eser varsa; bu eser Hakîm ve Sâni' olan bir müessire aklen işaret eder.

9-11. beyitler

- 9 Vahdetince tãmdır 'ayne'l-yakîn-i ehl-i hağ
Rağmetince 'ãmdır 'ilme'l-yakîn-i ins ü cãn

Allah'ın vahdetine, birliğine ehl-i hakkın ayne'l-yakîn inancı tamdır. Allah'ın rahmeti insanlar ve cinlerin ilme'l-yakin bilgisindedir.

- 10 Hağğ-ı tevhi'dinde mevcüdü'l-mesâ'ildir yakîn
Bağş-i teşrikinde ma'dümü'l-vesâ'ildir gümãn

Allah'ın birliğinde mutlak bilgi vardır. Şüphe, şirk konusunda vesile değildir.

- 11 Vâhid-i muṭlak ki vaḥdet-ḥâne-yi lâhûda
Mümteni'dir mâsivânîñ iştirâkinden nişân

Allah, ilâhî âlemde mutlak vâhiddir (tektir). Allah'tan başkasının Allah'ın işlerine iştirakine bir işaret asla yoktur.

1. **Vahdet:** *Vaḥdet, tevḥîd, vaḥdet-ḥâne*
2. **Şirk:** *Teşrîk, iştirāk*
3. **İspat:** *Yakîn, ehl-i ḥaḳ, ins ü cân*
4. **Allah:** *Vâḥid*

Bu üç beytin kelime kadrosuna bakıldığında şâirin, ilk sekiz beyitte Allah'ın varlığını akli delillerle ispat etmeye çalıştıktan sonra O'nun birliğini yani **vahdet/tevḥîd** inancını kanıtlamak istediği görülmektedir. Ancak *Allah'ın birliğinin* îzâh ve ispatında Allah'ın varlığını ispatta olduğu gibi akli delillere müracaat edilmemiş, sadece ehl-i ḥaḳ hakkın tevḥîd meselesindeki yakîn bilgileri bir delil olarak gösterilmiştir.

12-15. beyitler

- 12 Ḥâkim-i bi'l-ḥaḳ ki ḥikmet-ḥâne-yi nâsûda
Münkaṭı'dır kâ'il-i ta'rîz-i ḥikmetden lisân

Nâsût (yaratılmışlar) âleminin hikmetli dünyasında O, mutlak Hâkim (hikmetle iş yapan, hükmedici)dir ki dil, O'nun hikmetini arz etmekten âcizdir.

- 13 'Aḳl için ta'mîk-i efkâra ne ḥacet câbecâ
Cümle eşyâdan olur bürhân-ı vaḥdet müstebân

Allah'ın varlığını ve birliğini anlamak için yer yer fikri derinleştirmeye ne gerek! Bütün varlıklar O'nun varlığına ve birliğine açık bir delildir.

- 14 Allah Allah bu ne şan'atdır nedir bu kâ'inât
Mâşa'allâh bu ne ḳudretdir nedir bu ḥâkdân

Allah Allah! Bu kâinat nedir, nasıl bir sanattır! Maşâallah nedir bu dünya, bu nasıl kudrettir!

- 15 Zerre-yi kemdir şümûs-ı iḳtidârından zemîn
Ḳaṭre-yi nemdir biḥâr-ı iḥtirâ'ından zamân

Yeryüzü, Allah'ın kudret yıldızlarının içinde sadece küçük bir zerredir. Zaman, O'nun yaratma denizlerinin içinde sadece bir damladır.

1. **Varlık:** *Kâ'inât, nâsût, cümle eşyâ, ḥâkdân, zemîn, zamân*
2. **İnsan/tefekkür:** *'Aḳl, efkâr*

3. Allah'ın İsimleri ve Tecellîleri: *Hakîm, Vâhid, Kadîr, 'Azîm, Şâni'*

4. Hayret: *Allah Allah, mâşa'allâh, ne... nedir... !*

Bu dört beyitte şâir yine varlık âleminde temâşâ ve tefekküre dalarak Allah'ın "*Hakîm-Vâhid-Kadîr-'Azîm-Şâni'*" gibi isimlerine ve bu isimlerin tecellîlerine şahit olur. Bu durum şâiri hayret ve hayranlık içerisinde bırakır. Burada, tevhîdin son mertebesi olarak düşünülen *hayret* makamı akla gelmektedir. *Hayret* makamında insan, Allah'ın kudret eserlerinde onun varlığını, birliğini öyle anlar ve hisseder ki hayranlığını ve hayretini gizleyemez.

16-18. beyitler

16 Lutf iderse âteş-i süzâmı eyler çeşmesâr
Kahr iderse çeşmesâr-ı âb olur âteş-feşân

Lutfederse yakıcı ateşi pınar eder. Kahrederse su pınarı, ateş saçıcı olur.

17 Hikmeti ahcârî âteşlerle eyler mâya kalb
Kudreti ahcâr içinde âteşi eyler nihân

Allah'ın hikmeti, ağaçları ateşlerle suya çevirir. O'nun kudreti, ağaçlar içinde ateşi gizler.

18 Gâh bir bed şüreti sîretce eyler dil-rubâ
Gâh bir bed sîreti şüretce eyler dil-sitân

Allah bazen kötü bir sîretliyi, sîretce gönül alıcı eder; bazen de kötü bir sîreti, sîretçe gönül çelici eder.

1. **Varlık/Tezat:** *âteş-çeşmesâr, çeşmesâr-âteş, âteş-mâ, bed şüret-dil-rubâ sîret, bed sîret-dil-sitân şüret*

2. **Allah'ın İsimleri ve Tecellîleri:** *Latîf, Kahhâr, Hakîm, Kadîr*

Sa'îd Paşa bu beyitlerde, kâinattaki zıt olan unsurların, -su/ateş, iyi/kötü gibi- fitrat ve tabiat gereği bir arada bulunması veya birbirine kalb olması muhâl ve imkânsız iken, Allah'ın Hakîm, Kadîr gibi isimlerinin tecellîsi ile bu durum mümkün olabilir, demektedir. İbrahim peygambere ateşi, su ve serinlik eden Allah; yazın şiddetli hararetine maruz kalan kayısı, şeftali, nar gibi ağaçları; üzüm, kavun, karpuz gibi meyveleri birer su deposuna çevirebilir. Burada şu da düşünülebilir: Kâinatta genel geçer kanunlar varsa ve bunlar bazen değişebiliyorsa bu durum bir *kanun vaz' edicîyi* ve istediği takdirde bu kanun vaz' edicinin kanunu istediği şekilde değiştirebileceğini gösterir. Sa'îd Paşa, Tahmîd'den önce dîvanında yer alan "Tevhîd" başlıklı şiirinde, "tabî'ıyyûn"u eleştirir. Bu kavram, pozitivist düşünceyle hareket eden ve kâinatta vukû' bulan her hadiseyi, tabiat kanunlarına ve zahîrî sebeplere bağlayan materyalist bir düşüncedir. Temelinde de Allah'ın varlığını ve kâinattaki dahlini inkâr etmek fikri vardır. İşte bu beyitlerde de tabîi kanunlara aykırı gözükken bazı hadiseleri göz önüne seren Sa'îd Paşa'nın, eğer her şeyi sebepler ve tabiat kanunları sevk ve idare etseydi; o şiddetli yaz sıcaklarında yeşil ağaçların, nâzenîn yaprakların ve nâzdâr çiçeklerin sulu meyveler vermesi yerine kuruyup gitmesi lâzımdı, demek istediği düşünülebilir.

19-25. beyitler

19 Zülmet-i efkâr-ı mahlûkâtı imhâ itmege

Mîhr ile mehden kômuş dehre muraşsa' şem'dân

Allah, yaratılmışların fikirlerinin karanlığını yok etmek için, ay ve güneşten parlak bir meş'aleyi dünyaya koymuş.

20 Kûbbe-yi eflâki pür-nûr eyleyüp kandil-i şems

Eş-şalâ dir câmi'-i tevhîdi içre kudsîyân

Güneş kandili, feleklerin kubbesini nurla doldurur, melekler de tevhid câmi'i içinde es-salâ der.

21 Şanki eyler ma'den-i yâkût-ı mâ'î inkişâf

Parladıkça lem'a-yı mehtâb ile sünbûlsitân

Sünbülîstan, ay ışığı ile parladıkça, sanki mavi yâkut mâdeni inkişaf eder.

22 Sâha-yı gülşende gösterdikce rümmân inşikâk

Seyr eden yâkûtdan âvîzeler eyler gümân

Gül bahçesinde nar çiçekleri açtığında bunu seyreden, yakuttan avizeler mi diye şüpheyeye düşer.

23 Ergüvân u lâle vü gülden yakup kandiller

Luţf-ı Hakk'a şükr için eyler donanma gülsitân

Gül bahçesi erguvan, lâle ve gülden kandiller yakıp Hakk'ın lütfuna şükretmek için süslenir.

24 Tamladup yer yer nebâtât-ı riyâza jâleyi

Şun'-ı Hakk levh-i zümürriid üzre olmuş zer-feşân

Hakk'ın san'atı, bahçelerdeki çiçeklere yer yer şebnemleri damlatıp yeşil zemine altın saçan olmuş.

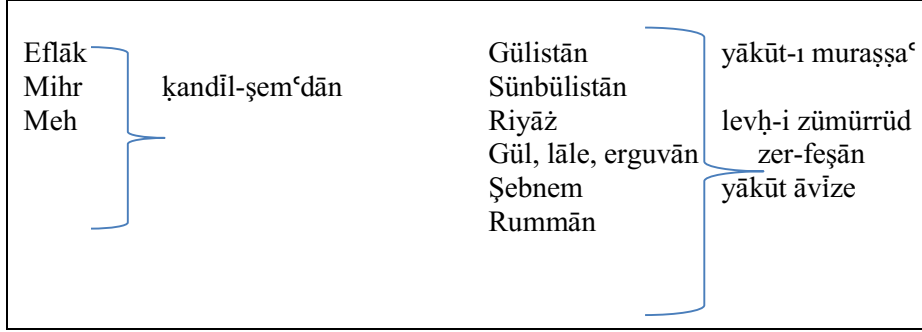
25 Bak hele şu lâleniñ üstündeki şebnemlere

'Arz eder nuzzâra yâkût-ı muraşsa'dan nişan

Şu lâlenin üstündeki şebnemlere bak hele! İzleyenlere bezenmiş bir yâkuttan işaret gösterir.

1. **Allah:** Luţf-ı Hakk, şun'-ı Hakk

2. İnsan: Maḥlūkāt, nuzẓār
3. Varlık:

19-25. beyitler de "Allah-varlık-insan" kavramları etrafından şekillenmektedir. Sa'îd Paşa, insanların nazarını dolayısıyla tefekkürünü önce feleklere, aya ve güneşe çevirir. Allah, ay ve güneşi gökyüzünde insanların akıllarındaki küfür ve zulmeti dağıtacak bir kandil ve şamdan gibi parlatmaktadır. Buradan nazarları yeryüzüne indiren Sa'îd Paşa, özellikle çiçeklere ve bahçelere dikkat çeker. Kısaca gülşende, sünbūlistanda, bahçelerde açan güller, laleler ve erguvanlar, altına benzetilen şebnemle süslenmiş birer yâkut ve nar çiçekleri âdetâ yâkuttan avize gibidir.

Sa'îd Paşa 19-25. beyitlerde, önceki beyitlere göre teşbihlere daha çok ağırlık vererek biraz daha sanatkârâne bir üslup kullanmıştır. Bu da eski tevḥîd geleneğindeki üslubu hatırlatmaktadır.

26-29. beyitler

26 Şu fezâyı ıtduran ecrām-ı dehrîñ her biri

Zü'l-Celâl'in kudret-i 'ulyāsın eyler der-beyān

Şu uzayı dolduran gök cisimlerinin her biri, Celâl sahibi Allah'ın yüce kudretini beyân eyler.

27 Me'ḥaz-ı 'ilm-i ledünnîdir kitâb-ı kâ'inât

Her varağdan Şāni'in esrār-ı şun'ı müstebān

Kâinat kitabı ledün ilminin kaynağıdır. Bu kitabın her yaprağından Şāni'in (Allah'ın) san'atının sırları gözükür.

28 Bir 'umûmî cezbeye rabṭ eylemiş ecsāmı kim

Merkezinden ḥalka hiç bir şey için yokdur tüvān

Cisimleri umûmî bir cezbeye bağlamış ki merkezinden halka hiçbir şey için güç yoktur.

29 Bîmezâhimdir murâdı kabza-yı taqdirde

Kâ'inâtın cümlesi bir güy ḥükmi şavlecān

Sa'îd Paşa'nın "Tahmîd"i Üzerine Düşünceler

Allah'ın muradı, kudret eline zor değildir. Allah için bütün kâinat bir top ve hükmü bir sopadır.

1. **Allah:** *Zü'l-Celâl, Şâni'*
2. **Varlık:** *Fezâ, kâ'inât, ecsâm*
3. **İspat:** Der-beyân, müstebân

19-25. beyitlerde önce gökyüzünü sonra yeryüzünde gülşeni, bahçeleri ve çiçekleri seyreden Sa'îd Paşa bu dört beyitte nazarı ve tefekkürü tekrar gökyüzüne yönlendirir. Ancak bu dört beytin 19-25. beyitler gibi san'atlı bir üslûptan ziyade daha ilmî ve tefekkürî olduğu dikkat çekmektedir. Şâir; kâinatı, din ilminin kaynağı olarak düşünmüştür. Varlık bilimi, insanı dinsizliğe değil aslında dîne sevk eder. Çünkü Sa'îd Paşa'ya göre kâinata bakıldığında sayısız ve muhteşem büyüklükte gök cisimlerinin fezâda hiçbir şeye bağlı olmadan seyretmesi, Celâl sahibi Allah'ın yüce kudretinin bir göstergesidir ve bu gök cisimlerini uzayda öylece seyrettirmek onun için zor değildir. Zira bütün kâinat bir top; onun hükmü ve takdiri bir sopa gibidir. Sa'îd Paşa, bu beyitlerde de aklî ve fennî deliller göstererek Allah'ın kudret ve azametini ispat etme gayesindedir.

30-34. beyitler

- 30 İ'tiyâd itmiş nazâr hılkatle ülfetden berü
Anîñ için hayrete itmez teşâdüf nâzırân

İnsan nazarı, yaratılışa ülfetten dolayı alışmış. Bu yüzden kâinatı seyredenler, hayrete düşmezler.

- 31 Olsa bînâ baġteten a'âmâ-yı mâder-zâd eger
Çıldırır meşhûdı olduġda zemîn ü âsumân

Anadan doğma kör birisinin birden bire gözü açılrsa, yeryüzü ve gökyüzündekileri gördüğünde çıldırır.

- 32 Bu ne hâletdür zihî tertîb-baġşâ-yı şu'ûn
Bu ne kudretdür zihî tensîk-fermâ-yı cihân

Bu nasıl bir hâldir, ne güzel tertipli işlerdir. Bu nasıl kudrettir, ne güzel intizamlı bir cihandır.

- 33 'İlmi şâmil kün fekâmñ künh ü mâhiyyâtına
Kendiniñ mâhiyyetinden biġaberdür kün-fekân

Allah'ın ilmi kün fekânın sırrına ve mahiyetine vâkıftır. Ancak kün fekân, kendi mahiyetinden habersizdir.

- 34 Reh-zen-i hayret ider kaç'-ı tarîk-ı ihtiyâr
Hıttâ-yı lâhûta olsa reh-rev-i fikret revân

Fikir yolcusu, lâhut ülkesine gitmek istese; hayret yol kesicisi, ihtiyar yolunu kat' eder.

1. **Ülfet:** *İ'tiyâd, ülfet*
2. **Hayret:** *Hayret, bu ne hâlet!bu ne kudret!*
3. **Kudret:** *Tertîb-bağşâ-yı şu'ün, tensîk-fermâ-yı cihân*

Sa'îd Paşa bu beş beyitte özellikle "*ülfet/ünsiyet*" kavramlarını nazara vermiştir. Ülfet/ünsiyet yani insanın bir şeye veya hadiseye alışması, o şeyin veya hâdisenin insan için sıradan ve basit gözükmesi, insandaki tefekkür ve hayret duygularını zayıflatmaktadır. Sa'îd Paşa'ya göre Allah'ın yarattığı her şey ve hâdisede, insanı hayrete düşürecek bir kudret vardır. Ancak insan, bunlara ülfet ettiği için sıradan gözükmektedir. Oysa anadan doğma kör bir insanın, birden bire gözü açılrsa kâinattaki kudret eserleri karşısında hayret ve şaşkınlığını gizleyemeyecek, çıldıracaktır.

35-36. beyitler

- 35 Bîkademdir meslek-i idrâkde Meşşâ'iyün
Bîbaşardır maṭla'-ı aḥkâmda İşrâkıyân

Meşşâiler (akılcı-rasyonalistler), idrâk mesleğinde ayaksızdırlar/uğursuzdurlar. İşrâkiler (sezgi ve keşfi esâs alanlar), hikmetlerin doğuş yerinde gözsüzdürler.

- 36 Milket-i mâhiyyetinden müntefidir sūbesū
Nâşinâs-ı dâniş ü bigâne-yi zann u gümân

İlim bilmeyenler ve zan ve şüpheye yabancı olanlar, onun mahiyetinin mülkünden her yana sürülmüşlerdir.

Felsefe: Meşşâiyyün, İşrâkıyân

Sa'îd Paşa, bu iki beyitte inceleyebildiğimiz geleneksel tevhîdlerde hiç karşılaşmadığımız iki kavramı yani Meşşâiyyün ve İşrâkiyyün'u eleştirmiştir. Kısaca bahsedecek olursak Meşşâilik, temelini Aristo'dan alan ontik varlığı akıl ile yorumlayan rasyonalist bir felsefi akımdır. İşrâkîlik ise Meşşâilere bir tepki niteliğinde ontik varlığı sezgi ve mistik tecrübeyle yorumlayan düşünce sistemidir.⁶ Sa'îd Paşa "*bîkadem*" kelimesiyle Meşşâilik'in lügat anlamına da -ki meşşâi *yürüyen* demektir- bir gönderme yaparak onları, varlığı ve yaratıcıyı anlamakta ayaksız oldukları yani anlayamadıkları şeklinde eleştirir. İşrâk kelimesi de bilindiği üzere lügatte "*güneşin doğarken etrafı aydınlatması, etrafı yaydığı ışık*" anlamlarına gelir. Sa'îd Paşa'nın İşrâkiler için kullandığı "*bîbaşar*" yani kör anlamındaki sıfat, güneş gibi parlayan varlık ve Allah hakikatlerini İşrâkiler'in tam anlamıyla göremediklerine işaret etmektedir. Zaten 36. beyitte Sa'îd Paşa; Meşşâi ve İşrâkî düşünce sisteminin, Hakk'ın mâhiyet mülkünden sürgün edildiklerini, çünkü ilimden ve zandan uzak olanların bu mülkte yerlerinin olmayacağını ifade etmektedir. Buradan hareketle mutlak akılcılığı ve sadece sezgi ve mistik deneyime dayalı anlayışı eleştiren Sa'îd Paşa'nın, Hakk'ı idrak etmekte akıl ve sezginin bir arada olması gerektiği, düşüncesinde olduğu söylenebilir.

⁶ Meşşâilik hakkında geniş bilgi için bakınız: Mahmut Kaya, TDVİA, C. 29, s. 393-396, Ankara 2004. İşrâkîlik hakkında geniş bilgi için bakınız: Süleyman Uludağ, TDVİA, C. 23, s. 435-439, Ankara 2001.

37-42. beyitler

37 Mebhaş-ı kudsiyyet-i ulyāsına girmek muhāl
Kîl ü kâl-i uşukusefsâne-yi peyvestegân

Allah'ın yüce kudsiyetinden bahsetmek imkânsız. Anâsır-ı erba'a lâf u güzâfi öncekilerin efsânesidir.

38 Kûnh-i 'âlîsine mir'ât-ı hayâl-i halkda
Rûy-ı 'irfân bieşer vech-i taşavvur bînişân

Allah'ın yüce kûnhünce yaratılmışların hayal aynasında irfanın yüzü esersiz, tasavvur veçhi nişansızdır.

39 Hâlet-i eyn ü metâ hakkında ma'dümü'l-vürüd
Nâtık-ı çün u çirâ şânında maqtû'u'l-lisân

Allah'ın zamanı ve mekânı hakkında bilgi gelmemiştir. Nasıl ve niçini hakkında konuşanın dili tutuktur.

40 Mündefi'dir bârgâh-ı 'izzetinden keyf ü kem
Münkatı'dır kâ'il-i temsil-i zâtından zebân

Allah'ın izzetinin huzurundan nasıllık nicelik kovulmuştur. O'nun zatının temsilinden konuşan dil kesilmiştir.

41 Derk-i şanı fevķ-ı hadd-i iktidâr-ı mâsivâ
Baş-ı kûnhi mâverâ-yı dâniş-i kevn ü mekân

O'nun yüce şânının idrâki, yaratılmışların gücünün fevkindedir. Kûnhünün bahsi, zaman ve mekân ilminin ötesindedir.

42 Hâtır-ı mahlûķ hâdiş vech-i mâhiyyet kadîm
Dîde-yi endîşe a'mâ veche-yi maķşad nihân

Mahlûkun aklı sonradan yaratılmıştır, Allah'ın mahiyeti ise kadimdir. Fikir gözü kör, maksad yönü gizli.

1. **Allâh'ın Mâhiyyeti:** *Ķudsiyyet-i ulyāsi, kûnh-i 'âlîsi, hâlet-i eyn ü metâ, çün u çirâ, temsil-i zâti, şâni, kûnhü.*
2. **İnsan/mahlûk:** *Nâtık, kâ'il, mâsivâ, maħlûk.*
3. **Allah'ı Tanımakta Âcizlik:** *Ma'dümü'l-vürüd, maqtû'u'l-lisân, mündefi', münkatı', fevķ-ı hadd-i iktidâr-ı mâsivâ, mâverâ-yı dâniş-i kevn ü mekân, hâdiş, a'mâ.*

Sa'îd Paşa, şiirinin bu son altı beytini, klâsik tevhîdlerde de karşılaştığımız; insanın, Allah'ın mâhiyetini anlamakta ve idrak etmekte âciz olduğu ve bunun mümkün olmadığı konusu üzerine yoğunlaştırmıştır. Kelime kadrosundan da anlaşıldığı üzere son altı beyitte Allah'ın kühünün, mahiyetinin anlaşılmasının imkânsız olduğu, zamanı ve mekânı hakkında bir bilgi olmadığı, niteliği ve niceliği hususunda dillerin sustuğu, onun kühünü anlamamanın insan idrakinin fevkinde olduğu çünkü insanın sonradan yaratıldığı ve Allah'ın kadîm olduğu bu sebeple sonradan yaratılanın başlangıcı olmayan bir zâtı idrâk etmesinin imkânsız olduğu dile getirilmiştir.

Sa'îd Paşa 37. beyte kadar aslında kâinat kitabında Yaratıcıyı görmeyi ve tanımayı anlattı. Mevcûdâtı temâşa ve tefekkür ederek O'nun varlığını, birliğini ve yüceliğini dile getirdi, ancak son altı beyitte Allah'ın kühünün, insan ve diğer mahlûkât tarafından bilinmesinin muhâl olduğunu açıkladı. Burada sanki Sa'îd Paşa'nın kendisiyle çeliştiği akla gelebilir, ancak burada bir nükte olduğu muhakkaktır. Zira insan, Allah'ın kühünden ve mahiyetinden insana verilen kabiliyeti kadar haberdar olabilir ve insanın, Allah'ı tam manasıyla tanınması ve bilmesi imkânsızdır. Çünkü nâkıs olan akl-ı insan, kusursuz ve mükemmel olan Allah'ı tam anlamıyla bilemez.

Sonuç

Türk Edebiyatı içerisinde önemli bir yere sahip olan, manzûm-mensûr birçok örneği bulunan, şer'î ve tasavvufî olmak üzere ikiye ayrılan tevhîd türünde genel olarak Allah'ın varlığı ve birliği üzerinde durulmakla beraber bu tür şiirler; Allah'ın isim ve sıfatları, Kur'an sûre ve âyetleri, hadîsler, peygamberler, semâvî kitaplar, melekler, Allah-kul ilişkisi, kaza ve kader, tarihi şahsiyetler, mitolojik unsurlar gibi geniş bir konu yelpazesine sahiptir. Tevhîdlerde ağırlıklı olarak Allah'ın varlığı ve birliği konusu işlendiği zaman genellikle karşımıza çıkan muhtevâ unsurları temâşâ ve tefekkür, Allah'ın varlığı ve birliğine delil gösterme, Allah'ın isim ve sıfatları, bütün varlıkların Hakk'ı tesbih etmesi, Allah'ın mahiyetini anlamakta insanın acziyeti ve Hakk'a yakarıştır. Bunların dışında tasavvufî tevhîdlerde bazen şâirin mensûp olduğu tasavvufî düşünceye ait özel mânâlar da yer almaktadır.

19. asırda yaşamış olan Sa'îd Paşa'nın divanındaki "Tahmîd" başlıklı eser, muhtevâsı yönüyle tevhîd türü içerisinde değerlendirilebilir. Sa'îd Paşa'nın, kasîde nazım şekli ve aruz vezniyle yazdığı bu eser, toplam 42 beyittir. Kasîdenin muhtevâsının genelinde, zerreden şemse ulaşan geniş bir **temâşâ ve tefekkür** ile Allah'ın varlığını, birliğini ve yüceliğini **ispat etme** gayesi hâkimdir. Paşa'nın tahmîd'inde, geleneksel kasîdelerde - özellikle tasavvufî kasîdelerde- gözüken duygusal, kalbî, lirik edâ neredeyse hiç yoktur. Sa'îd Paşa kasîdenin **1-8 beyitlerinde** kâinatı, yaratıcının hikmet ve kudret eserleriyle dolu bir kitaba benzetmiştir. Bu kitaptaki her nokta, âşikâr bir şekilde Allah'ın varlığına delildir. Sa'îd Paşa, bu beyitlerde burhân-ı innî diye adlandırılan -yani eser varsa müessir vardır- metoduyla **Allah'ın varlığını** ispatlamaya çalışmıştır. İlk sekiz beyitte Allah'ın varlığını delillendiren şâir, **9-11. beyitlerde Allah'ın birliği** -onun şer'îki/ortağı olmayacağı- inancını ispat etmek istemiştir. **12-15. beyitlerde** derin tefekküre devam eden şâir, kâinattaki kudret eserleri karşısında hayranlık ve hayretini gizleyemez. Bu beyitlerde tevhîdin en üst mertebesi olan **hayret** makamına telmihte bulunur. **16-18. beyitlerde** şâir, Allah'ın ateşten su çıkarması ve sudan ateş yaratması gibi tezatlarla dikkat çekerek genel geçer tabîî kanunlar varsa ve bunlar bazen değişebiliyorsa bu durum bir kanun vaz' ediciyi ve istediği takdirde bu kanun vaz' edicinin kanunu istediği şekilde değiştirebileceği gerçeğini îzâha çalışmıştır. Burada şâir özellikle **tabiat perestlik/tabiiyyûn** düşüncesini çürütmek istemiştir. **19-25. beyitlerde** Sa'îd Paşa uzaydaki yıldızlardan başlayıp yeryüzündeki çiçeklere doğru inen bir tefekküre dalar. Burada Allah'ın varlığını, birliğini; kudretinin yüceliğini;

san'atlarının harikâlığını gözler önüne seren bir muhtevâyla ve diğer beyitlerde bulunmayan, orijinal teşbih ve isti'ârelere dayalı daha san'atlı bir üslûpla karşılaşırız. **26-29. beyitlerde** nazarını çiçeklerden tekrar semâyâ çeviren şâir, sade bir üslûpla gökyüzündeki devâsâ yıldızların ve cisimlerin Allah'ın kudret sopasının ucundaki bir top gibi hareket ettiğini ve Allah için bunu yapmanın asla zor ve meşakkatli olmadığını izâh eder. **30-34. beyitlerde** Sa'îd Paşa, temâşâ ve tefekküre engel olan, İlâhî mucizelerin basit bir olaymış gibi görülmesine sebep oluşturan **ülfet ve ünsiyet** kavramlarını açıklar. **35 ve 36. beyitlerde** Sa'îd Paşa klâsik tevhîdlerde belki hiç rastlanmayacak bir konuya değinir. Şâir bu iki beyitte "Meşşâilik ve İsrâkîlik" düşünce sistemlerinin kâinat kitabını okumakta, Allah'ın varlığı, birliği ve isim ve sıfatlarını anlamakta yetersiz ve noksan olduğunu dile getirmiştir. **37-42. beyitlerde** ise Sa'îd Paşa, geleneksel tevhîdlerde de karşılaştığımız bir husûsa dikkat çekmiştir. 37. beyite kadar, kâinattaki kudret eserlerinden ve İlâhî san'atlardan hareketle Allah'ın varlığı ve birliğini ispat etmeye çalışan şâir, son 7 beyitte Allah'ın mahiyetini, künhünü, keyfiyet ve kemiyetini anlamakta insan aklı veya diğer mahlûkâtın idarâkinin âciz ve yetersiz olduğunu açıklamıştır.

Şekil hususiyetleriyle tamamen geleneksel tevhîdlerle aynı olan bu şiirin, muhtevâ yönüyle onlardan ciddi anlamda farklılık arz ettiği görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere geleneksel tevhîdlerin muhtevâsında yer alan **temâşâ/tefekkür** ve **istidlal** konusu bu tevhîdin neredeyse tamamına sirayet etmiştir. Klâsik tevhîdlerde muhtemelen hiç basedilmeyen Meşşâilik, İsrâkîlik ve tabîatperestlik gibi felesefî düşünceler dile getirilmiş ve eleştirilmiştir.

Sa'îd Paşa'nın bu şiiri, muhtevâ yönüyle Tanzimat Dönemi şâirlerinden Şinâsî'nin "*Münâcât*"ını hatırlatmaktadır. Münâcât'ında özellikle ilk 10 beyitinde Şinâsî,

Vahdet-i zâtına aklımca şehâdet lâzım

diyerek Allah'ın varlığına şuhûdî deliller arar ve akabinde nazarını kâinata çevirerek

Kimi sâbit kimi seyyâr betakdîr-i Kadîr

Tanrı'nın varlığına her biri bürhân-ı münîr

mısraılarıyla aklî delilleri bulur. Bu cihetle Sa'îd Paşa ve Şinâsî'nin şiirleri arasında bir benzerlik vardır. Ancak Şinâsî, daha ziyâde sahip olduğu rasyonalist ve akılcı anlayışı şiire yansıtırken ve kendi iç âlemindeki düşüncelerini ifade etmek isteyen bir düşünür ve şâir portresi çizerken Sa'îd Paşa; Allah'ın varlığı, birliği, yüceliği, isim ve sıfatlarının tecellîleri gibi imânî konuları aklî delillerle derinlemesine işleyen ve ispat etmeye çalışan, bunun yanında varlığı ve Allah'ı anlamaya gayret eden, bazı felsefî düşüncelerin hatalarını göz önüne seren bir **kelâm âlimi** görüntüsündedir.

Sa'îd Paşa'nın muhtemelen 19. asrın ikinci yarısında yazdığı bu tevhîdde "neden böyle bir muhtevâ ve üslûba yer verdiği" sorusu akla gelebilir. Bunun cevabı şöyle düşünülebilir: Temelde Allah'ın varlığını, semâvî dinleri red ve inkâr ederek kâinattaki bütün İlâhî şu'unâtı maddeye, sebeplere ve tabî'ata bağlayan **pozitivist-materyalist** düşünce sistemi, 19. asırda İslam ülkeleri de dâhil olmak üzere dünyanın pek çok yerinde etkili olmaktadır. Sa'îd Paşa'nın kişiliği, din ve dünya görüşü de nazara alındığında "*Tahmîd*", **pozitivizm** ve **materyalizm** bir reddiye ve bir cevaptı diyebiliriz.

Sa'îd Paşa'nın "tahmîd"ini Türk Edebiyatı'ndaki tevhîdler içinde gelenekle yeni arasında bir köprü gibi düşünmek mümkündür. Çünkü O, klâsik tevhîd tarzından tamamen kopmamış, ancak daha önceki tevhîdlerde işlenmemiş konuları da dile getirmiştir.

KAYNAKÇA

- AKDOĞAN, Yaşar. Ahmedî Divanı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü ekitap.kulturturizm.gov.tr
- AKYÜZ, Kenan (1990). Fuzûlî Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- AYDOĞAN, Saliha (2009). Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Mîzânü'l-Edeb, İstanbul: Kitabevi.
- BAYRAM, Yavuz (2008). Adlî Hayatı, Şahsiyeti, Şairliği, Divanının Tenkitli Metni, Amasya: Amasya Valiliği Yayınları.
- BİLGİN, Azmi (2000). Ümmî Sinan Divanı, İstanbul: MEB Yayınları.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997). Nâbî Dîvânı, İstanbul: MEB Yayınları.
- CANIM, Rıdvan (2012). Divan Edebiyatında Türler, Ankara: Grafiker Yayınları.
- DERELİ, Üzeyir (2003). Ca'ferî'nin Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- ERDOĞAN, Kenan (2004). Diyarbakırlı Sa'îd Paşa Dîvânı, Manisa: Tekin Matbaası.
- ERSOYLU, Halil (1989). Cem Sultan'ın Türkçe Divanı, Ankara: TDK Yayınları.
- GÖKMEN, Sacide (2014). XVII Yüzyıl Tasavvuf Edebiyatında Tevhîdler (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- İNCE, Adnan (1994). Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı (Tenkitli Basım), Ankara: Yükseköğretim Kurulu Matbaası.
- İSEN, Mustafa - KURNAZ, Cemal (1990). Şeyhî Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- İSEN, Mustafa - MACİT, Muhsin (1992). Türk Edebiyatında Tevhîdler, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KAPLAN, Mehmet (1997). Şiir Tahlilleri 1, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- KAYA, Mahmut (2004). "Meşşâiyye", Ankara: TDVİA.
- KURNAZ, Cemal (1997). Divan Edebiyatı Yazıları, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZALP, Ahmet (1995). Gülşen-i Tevhîd, İstanbul: Kitabevi.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (1999). Hamdullah Hamdi ve Divanı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet (1980). "Sa'îd Paşa, Diyarbakırlı Mehmed" Türk Ansiklopedisi, C. XXXVIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1980.
- TARLAN, Ali Nihat (1936). Divan Edebiyatında Tevhîdler, İstanbul.
- TARLAN, Ali Nihat (1992). Ahmet Paşa Divanı, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ULUDAĞ, Süleyman (2001). "İşrâkıyye", Ankara: TDVİA.
- UZUN, Şerife (2012). 16. Yüzyıl Klâsik Türk Edebiyatında Tevhîd, Diyanet Vakfı Yayınları 2013.